

Posudek oponenta na disertační práci Mgr. Jana Orta:

„Romové jako aktéři „cikánské otázky“. Náležení, mobilita a přesídlovací politika v Československu 60. let“

předkládané v roce 2023 na Katedře blízkého východu

Posuzovaná disertační práce představuje analýzu praxe přesídlovací či „rozptylové“ politiky socialistického Československa vůči těm obyvatelům, kteří byli v minulosti označováni jako „cikáni“, během 60. let 20. století. K vytyčenému tématu přitom Jan Ort záměrně přistupuje optikou samotných Romů, nikoliv centrálních či lokálních státních orgánů. Prostřednictvím vhodně zvolených sond do vybraných lokálních kontextů autor odhaluje mnohvrstevnatost „rozptylu“: míru zapojení i očekávání, která do státní přesídlovací politiky její rozmanití aktéři vkládali, napětí mezi jejich požadavky a výsledné ambivalentní hodnocení praxe tohoto v podstatě sociálně-inženýrského opatření. Kombinací konceptů i metod ze sociální a kulturní antropologie, kulturních a sociálních dějin a orální historie autor usiluje o rekonstrukci aktéřského jednání Romů, které nakonec vykresluje jako vnitřně heterogenní skupinu obyvatelstva. Tento postup jej v konečném důsledku přivádí k reinterpretaci dosavadních závěrů o pozici Romů jako pouhých pasivních objektů státních cílů socialistického Československa 60. let. V celé práci navíc zaznívají primárně jejich hlasy, které obsahují naděje i rozčarování z výsledku státní politiky i přístupu lokálních úřadů.

Zvolený přístup k tématu je takřka učebnicovým příkladem výzkumné perspektivy, která bývá v současnosti nazývána jako romské historie (*Romani histories*), a která si klade za cíl reformulovat dosavadní úzce zaměřenou badatelskou perspektivu etnicky vymezených dějin Romů. Příběh centrálně schválené státní politiky socialistického Československa je zde umně skládán především ze vzpomínek, dopisů, žádostí i požadavků Romů primárně z východního Slovenska. Dokumenty pocházející z činnosti lokálních úřadů tudíž tvoří sice nezbytný podklad výsledného narativu, ale nikoliv jeho základní rámec. Kromě toho je posuzovaná disertační práce skvělou ukázkou transnacionálního výzkumu. Socialistické Československo zde není ztotožněno s českými zeměmi a rovněž Slovensko v textu nevystupuje jako pouhé „zpestření“, a tudíž není exotizováno. Naopak, plně v duchu autorem vytyčeného metodologického přístupu k tématu „z okrajů“ (viz dále) se celé vyprávění odehrává na východním Slovensku, odkud jsou postupně odkrývány vazby Romů jako primárně sledovaných aktérů do českých zemí. Jan Ort tedy ve svém textu s mimořádným úspěchem převrací vypravěčskou perspektivu (mocenského) centra, na jehož místo dosazuje údajnou periferii. A v neposlední řadě se předložená práce opírá o pestrou, nicméně kompaktní kombinaci konceptů a metod z několika odlišných vědeckých disciplín, jež z ní činí fascinující demonstraci interdisciplinárního zakotvení jejího autora. Ten se velmi dobře orientuje v současném antropologickém, historickém (historicko-antropologickém i orálně-historickém) bádání a rovněž ovládá romštinu, s jejíž pomocí je obdivuhodně schopen doplňovat jinak limitovanou pramenovou základnu.

Výsledkem proto je mimořádný text, který má jedinečný potenciál stát se přelomovým dílem nejen pro rozvíjení perspektivy romských historií, potažmo romistického bádání, ale i pro další výzkum aktérství obyvatel socialistického Československa. Ačkoliv právě v tomto posledním ohledu dále v textu poukážu na určité rezervy této práce, jedná se z hlediska hodnocení kvality a přínosu posuzované disertační práce o marginální poznámky.

Celá práce je velmi přehledně členěna do šesti částí: úvodu, teoreticko-metodologické diskuze, tří analytických kapitol a závěru. Každá z nich přitom sleduje vybraný problém, anebo rozvíjí srozumitelně formulovaný argument. Text současně začíná poněkud netradičně. Na zhruba čtrnácti úvodních stranách se nachází úvodní studie – vzhled do praxe politiky přesídlení ve východoslovenské obci Kapišová –, jejímž cílem je od samého počátku nastínit obrysy pozice Romů ve vztahu k vybrané státní politice a též ukázat, jakým způsobem chce autor obrátit perspektivu příběhu této politiky, když namísto rozhodovacího centra začíná na „okrajích“ a přitom Romy vykresluje jako aktivní subjekty tohoto sociálně-inženýrského záměru. Přestože je účel studie v práci jednoznačně pojmenován, myslím si, že

příběh Kapišové by bylo možné vylíčit na menším prostoru tak, aby čtenář nebyl tolik napínán v tom, co přesně bude autora v textu zajímat.

V navazující metodologicko-konceptuální kapitole s názvem *Aktérství Romů, antropologie a historie* autor postupně reflektuje existující tuzemskou i zahraniční literaturu k tématu, které podle něj dominuje pohled na Romy jako oběti socialistického sociálně-inženýrského projektu. Aby oproti tomu mohl nabídnout nuancovanější pohled na pozici Romů v tehdejší společnosti socialistického Československa, hledá konceptuální a metodologické inspirace v antropologických debatách týkající se pojmu „rezistence“, který je spojen s americkým antropologem Jamesem C. Scottem, dále v mikrohistorických a historicko-antropologických přístupech a také v orální historii. Výsledná kombinace autorovi v první řadě umožňuje vyvážit rekonstrukci aktérství Romů mimo vyhraněné a morálně-hodnotící interpretace jednání jako resistenci vůči přesídlení, anebo naopak přitakávání této státní politice. Za druhé je prostřednictvím mikrohistorie schopen zdůvodnit nesamozřejmý výběr svého „terénu“, tj. jednotlivých lokálních sond (Brekov, Jičín, Kapišová, Lubiša, Papín, Podskalka, Šemetkovce atd). Zdůrazňuje, že jeho cílem není komplexní „zmapování“ státní politiky přesídlení Romů, nýbrž usiluje o zachycení bohatosti detailu, tedy těchto konkrétních lokálních situací. Jejich cílem je detekovat jinak skryté formy aktérství Romů jakožto nedílné součásti socialistické společnosti. Metoda orální historie mu, za třetí, slouží k rozšíření jinak limitující institucionální pramenné základny v podobě archivních dokumentů.

Jediné, co lze této části vytknout, je slabší reflexe povahy a vývoje orální historie, která autora na konci příslušné pasáže (s. 70–72) přivádí až k úplnému rozmazání rozdílů mezi archivními dokumenty a orálně-historickými prameny (s. 72). Ačkoliv souhlasím s tím, že distinkce ústní versus písemné prameny v tomto ohledu nemá příliš velké opodstatnění, když badatelé nahrané rozhovory rovněž zpísemňují, přesto bych mezi oběma typy pramenů zdůrazňoval jeden podstatný rozdíl. Jestliže archivní dokumenty vznikají při činnosti státních či soukromých orgánů, orálně-historické dokumenty si každý badatel či badatelka vytváří sám, resp. v dialogu s pamětníky. Kromě toho v pasáži o orální historii poněkud chybí reflexe jejího paradigmatického vývoje: od jakési prodloužené ruky sociální dějin zdola až k post-pozitivismu a paměťovým studiím. Tento stručný nástin by následně mohl napomoci tomu, aby autor v úvodu přesněji vymezil, jak bude s orálně-historickými prameny v textu nakládat; zda v nich bude hledat data a fakta, anebo spíše pomyslnou dobovou atmosféru, případně se soustředí na formování narátory či narátorky jako svébytného subjektu apod. Přestože v analytických částech práce autor tyto odlišné módy práce se vzpomínkami zjevně reflektuje, patrně díky svému zázemí v sociální a kulturní antropologii, měla by se v úvodu objevit alespoň stručná pasáž. V ní by čtenáři zdůvodnil, proč se vzpomínkami pracuje nejen jako se zdroji informací, ale proč si také všímá odlišných způsobů formování vzpomínek jednotlivými pamětníky a pamětnicemi. Mnou požadované prohloubení reflexe použití orálně-historie by nakonec umožnilo vyjasnit otázku, jestli mu orální historie neslouží spíše jako doplňková metoda než plnohodnotná historická subdisciplína.

V navazujících třech analytických kapitolách autor přesvědčivě rozvádí a dokládá svůj centrální argument o aktérství Romů a podobě přesídlovací politiky v socialistickém Československu 60. let. S ohledem na dříve konstatovanou celkovou vysokou úroveň předložené práce bych zde namísto shrnutí jednotlivých analytických částí chtěl naznačit spíše její možné limity. Mým cílem přitom je poukázat na její obrovský přínos. Interdisciplinární povaha textu mě zde nutí odhalit mou pozicionalitu. Nabízené připomínky, o nichž navrhuji vést diskuzi při obhajobě, v tomto směru formuluji z pozice historika sociálních a kulturních dějin.

Zatímco o autorových schopnostech odhalit rozmanité aktérství Romů v souvislosti s přesídlovací politikou v socialistickém Československu 60. let nemůže být sporu, domnívám se, že druhý pilíř současného výzkumu romských historií, který zdůrazňuje, že bádání zaměřené na jednání Romů v minulosti rovněž přispívá k reformulaci některých klíčových témat moderních evropských dějin, není v práci dostatečně pojednán. Jinak řečeno, práci schází zhodnocení toho, jak lze skrze provedený výzkum romského aktérství nově uchopit například téma fungování moci v socialistickém Československu, anebo diskutovat o možnostech aktérského jednání jeho obyvatel obecně. Autor tuto reflexi zcela ponechává na samotném čtenáři, který si z textu jistě odnese mnoho podnětů pro oba uvedené a související problémy. Takové upozadění širších souvislostí romských historií podle mého

soudu ilustruje rovněž autorův přístup k práci anglické historičky Celie Donert s názvem *The Rights of the Roma* z roku 2017. V jejím případě sice nejprve uvádí výše konstatovaný dvojitý cíl perspektivy romských historií (s. 40), avšak dále v textu, kde s ní prakticky v každé kapitole navazuje jinak podnětný dialog, k ní přistupuje jako ke zpracování dějin Romů. Sama Donert ovšem svůj příběh o aktérství romských aktivistů z doby socialistického Československa od 50. do 80. let podává primárně jako kapitolu z dějin lidských práv v Evropě druhé poloviny 20. století, čímž zdůrazňuje, že zájem o Romy jako historické aktéry pro ni není jediným cílem. K lepšímu vyčerpání nezpochybnitelného potenciálu předložené disertační práce směrem k historickému bádání o socialistickém Československu by mohla vést také poctivější práce s existující sekundární literaturou na tomto poli. Ačkoliv se autor v textu programaticky hlásí k tezí Michala Pullmanna týkající se povahy socialistického panství (s. 37 a 247), dialog s nimi nepracuje. V podobném duchu se ve druhé kapitole (s. 103) objevuje také odkaz na kolektivní monografii *Řídit socialismus jako firmu* z roku 2019, když autor v textu jedinkrát použije adjektivum *technokratický*, namísto opakujícího se označení přesídlovací politiky za *sociálně inženýrské* opatření. Přitom právě tento pojem by mu umožnil lépe provázat různé dobové diskurzy, které nastiňuje v kapitole č. 2. Nelze zde přiblížený *sekuritizační diskurz* s jednoznačnými eugenickými prvky (s. 96), které autor nechává nepojmenovány, vztáhnout k tezí o proměně socialistického panství koncem 50. a během 60. let směrem k technokratickému způsobu vládnutí? Taktéž pro mě zůstává otázkou, zda dobové reakce neromských diváků na televizní relaci z roku 1966 *V záujme všech*, kterým autor věnuje pozornost v kapitole č. 2, nelze interpretovat primárně jako kritiku někdejšího rovnostářského étosu socialistické diktatury a současně jako polemiku se zamýšlenou podobou přesídlovací politiky jako technokratického řešení „cikánské otázky“.

Předložený antropologizující vhled do československé socialistické společnosti 60. let z jeho „okrajů“ tudíž v podání autora fascinuje svou takřka fotografickou mnohovrstevnatostí. Ve stejném okamžiku však postuluje zkoumanou minulost ve vztahu k vývoji socialistického panství jako určité „bezčasí“. Z líčení není jasné, zda se jedná o výsledek pečlivého prověřování tohoto výzkumného rozměru, či o efekt práce primárně s orálně-historickými prameny, anebo o důsledek opomenutí časové roviny zkoumané minulosti. Domnívám se, že navázání skutečného dialogu s tzv. revizionistickou historiografií socialismu by tento nedostatek pomohlo odstranit a práce by o to více získala na atraktivitě pro širší odbornou veřejnost.

Další způsob, jak by bylo možné prohloubit závěry předložené disertace, by mohla představovat alespoň stručná komparace předložených závěrů československé přesídlovací politiky s jinými technokratickými či sociálně-inženýrskými projekty ze socialistických zemí střední, východní a jihovýchodní Evropy (zejména s Maďarskem či Rumunskem), anebo západoevropskými politikami vůči „cikánům“ v této době.

Z hlediska formálních náležitostí má posuzovaná disertační práce výbornou stylistickou úroveň. Text je srozumitelný i v místech, kde autor vysvětluje metodologické diskuze a koncepty, např. mikrohistorii, anebo rezistenci. V práci se vyskytují jen drobné překlepy, kterých je v poslední kapitole a v závěru o něco více než v ostatních částech, ale i tak jich není mnoho. Žádné závažnější problémy jsem v textu neodhalil. Za jistý formální nedostatek lze označit jedině volnější nakládání s odkazy na sekundární literaturu, které se ovšem objevuje jen na několika málo místech (např. s. 195 dole), kdy autor namísto přesné strany, anebo pasáže textu v závorce odkazuje na celou knihu, případně článek. Taková reference pak působí spíše jako zmínka, než přesný bibliografický odkaz.

Z výše konstatovaného je, věřím, jasné, že posuzovaný text vyniká ve všech aspektech svého zpracování, a je nanejvýš žádoucí, aby byl publikován knižně. Předložená disertační práce překonává požadavky kladené na disertační práci, a proto ji jednoznačně doporučuji k obhajobě a předběžně ji klasifikuji jako prospěl.